

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ա.-Ի ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ԸՆԴՎՋՈՒՄՆԵՐԸ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

1. ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՀՁՈՐԱՑՈՒՄԸ ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ
Ա.-Ի ՕՐՈՔ

Արևմտահռոմեական կայսրության կործանումը «բարբարոսների» կողմից խոր տպավորություն թողեց Արևելահռոմեական կայսրության վրա: Նրա կայսրերը չէին կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ կայսրության մեծ մասը «բարբարոս» թագավորների ձեռքում է գտնվում և մտածում էին ամեն գնով վերականգնել նախկին Հռոմեական կայսրությունը: Այդ իրագործելու նախապատրաստությունը սկսվել էր դեռևս Հուստինոս I-ի օրոք (518—527):

Հուստինիանոս I-ը, թեև դա՛ բարձրացավ 527 թ., փաստորեն կառավարում էր Արևելահռոմեական կայսրությունը՝ սկսած 518 թվականից, իր հորեղբայր Հուստինոս I-ին կայսեր թագավորության ամբողջ ժամանակաշրջանում: Հուստինիանոսը նպատակ էր դրել վերականգնել Հռոմեական կայսրության վաղեմի փառքն ու սահմանները, բայց դրա իրականացմանը ձեռնարկեց կայսեր ծիրանին հազնելուց հետո:

Հուստինիանոս I-ը (527—565 թ.) իր ժամանակի համար փայլուն կրթություն էր ստացել: Գա՛հ բարձրանալով 45 տարեկան հասակում, նա արդեն փորձված քաղաքագետ էր ու դիվանագետ: Հուստինիանոսը ամուսնացավ Կոստանդնուպոլսի կրկեսի աշխատողի դուստր Թեոդորայի հետ, որը, դառնալով կայսրուհի, հանդես բերեց պետական գործչի անուրանալի հատկություններ: Նա փրկարար դարձավ նույնիսկ իր ամուսնու համար, հատկապես 532 թ., «Նիկայի» հայտնի ապստամբության ժամանակ:

Հուստինիանոսի ներքին քաղաքականությունն աչքի էր ընկնում իր հետադիմությամբ: Նա ամենածանր հարվածը հասցրեց Բյուզանդիայի քաղաքների դեմոկրատական հնամենի կազմակերպություններին՝ «դեմոսներին» (δημοί), արյան մեջ խեղդեց 532 թ. Կոստանդնուպոլսի դեմոսի ապստամբությունը, որից հետո խիստ սահմանափակեց նրա քաղաքական իրավունքները: Եվ ընդհակառակը, նա առավել ևս ընդարձակեց քաղաքպետի իրավունքները: Պրովինցիաներում կատարված ռեֆորմների նպատակն էր մի մարդու ձեռքում կենտրոնացնել քաղաքացիական և ռազմական իշխանությունը, և նրան առավել ևս կախման մեջ դնել կենտրոնական իշխանությունից:

Հուստինիանոսի կրոնական քաղաքականության խարխսիւր, հպատակների հոգևոր միասնության մասին ցնորքն էր: Կայսրն ուզում էր, որ երկրում գո-

յություն ունենա և տիրի միայն մեկ՝ «ուղղափառ» դավանանքը: Նա չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, որ կարող էին երկրում տարածված լինել նաև հեթանոսությունն ու տարբեր աղանդներ, միաբնակությունը:

Հեթանոսների դեմ Հուստինիանոսի՝ մղած դաժան պայքարի արտահայտությունն էր Աթենքի դպրոցի գործունեության արգելումը¹: Աթենքի յոթ խոշորագույն գործիչներ՝ նշանավոր փիլիսոփաներ Դամասկիոս Ասորին, Սիմպլիկիոս Կիլիկեցին, Եվլամպիոս Փոյուգացին, Պրիսկիանոս Լյուդացին, Հերմիաս և Դիոգենես Փլունիկեցիք և Իսիդոր Գազացին ստիպված էին փախչել և ապաստան գտնել Պարսից խոսրով արքայի մոտ²:

Ինչ վերաբերում է քրիստոնեական աղանդներին, ապա նրանց հանդեպ ուղղափառները տարբեր մոտեցում ունեին: Մայրահեղ ուղղափառները ոչ մի զիջում չէին ուզում անել նրանց: Ուղղափառների և մի այլ, ավելի հեռատես խումբ, որին գլխավորում էր թագուհի Թեոդորան, հակված էր փոքր զիջումների գնով համաձայնության գալ «աղանդավորների» հետ, այսինքն վարում էր Ջենոն և Անաստասիոս կայսրերի քաղաքականությունը: Թեոդորայի գլխավորած խումբը շատ լավ էր տեսնում, որ Արևելքն է պետության հիմքը, որ պետք է լեզու գտնել միաբնակ Փոքր Ասիայի, Ասորիքի և Եգիպտոսի, պետության ամենահարուստ շրջանների հետ:

Հուստինիանոսի առավել աչքի ընկնող գործունեությունը ծավալվեց իրավունքի ասպարեզում: Նա իր ժամանակի խոշորագույն իրավագետ Տրիբունիանոսի միջոցով կարգավորեց և կատարելության հասցրեց քաղաքացիական իրավունքը: Հուստինիանոսի իրավագիտական գործը, որը հետագայում ստացավ Corpus Juris Civilis անունը, բաղկացած է չորս մասից. 1. Հուստինիանոսի կոդեքսը (Codex Justinianus), որի մեջ ի մի բերվեցին Հաղրիանոս կայսրից (II դար) սկսած մինչև 529 թ. հրապարակված կայսերական օրենքները, 2. Դիգեստաները կամ Պանդեկտաները (Digestae, Pandectae), որն իրենից ներկայացնում է խոշորագույն իրավագետների գործի համադրությունն ու հոռմեական ամբողջ իրավագիտական մտքի ամփոփումը, 3. Ինստիտուցիաները (Institutiones), մի գործնական իրավունքի ձեռնարկ և վերջապես 4. Նշանավոր նովելլաները (Novellae)՝ 529 թ. հետո հրապարակված օրենսդրական 154 հրաման-կարգադրություններ: Նովելլաները գլխավորապես վերաբերում են քաղաքացիական ու եկեղեցական կառավարման, ֆինանսական սխտեմին և Բյուզանդիայի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրության համար անփոխարինելի աղբյուր են: Միայն նովելլաներն են հունարեն, մնացած երեքը լատիներեն են: Այս հանգամանքը պարզ վկայում է այն մասին, որ Հուստինիանոսը ցանկանում էր այն, թե ոչ, Արևելահռոմեական կայսրությունը վերածվում էր հունական կայսրության, նրա մեջ գլխավոր դերը խաղում էր հունական Արևելքը և ոչ Հռոմը:

Հուստինիանոսը շինարարական հսկայական գործունեություն ծավալեց: Բացի տաճարներից, որոնց մեջ աչքի են ընկնում զարմանահարաշ սուրբ Սոֆիան Կոստանդնուպոլսում, պալատներից և այլ վարչական շենքերից, Հուստինիանոսը վիթխարի միջոցներ ծախսեց կայսրության բոլոր շրջաններում, այդ թվում և Հայաստանում պարիսպների, ամրոցների, պահակատեղիների կառուցման վրա,

¹ Ioannis Malalae Chronographia. p. 451.

² Agathiae Myrinaei Historiarum libri quinque, rec. R. Keydell, Berolini, 1967, p. 80.

որոնց նպատակն էր երկիրը պաշտպանել թշնամու հարձակումներից, կանխել կամ ճնշել ներքին խլրտումները:

Հուստինիանոս Ա-ի գրեթե քսուսանամյա թագավորության ժամանակաշրջանը արտաքին թշնամիների դեմ մղված պատերազմների մի անվերջ շարան էր: Այդ պատերազմները լոկ պաշտպանական չէին, այլ նախ և առաջ նվաճողական:

Հուստինիանոսը շարունակեց Պարսկաստանի դեմ դեռևս Հուստինոսի օրոք ծագած պատերազմը: Հակառակ որ Անաստասիոս կայսեր ժամանակ կնքվել էր 30-ամյա հաշտություն, ընդհարումները երկու դարավոր ախոյանների միջև հաղվադեպ չէին: Դրա պատճառը գլխավորապես Բյուզանդական կայսրությունն էր: Դեռևս Թեոդոսիոս կայսեր ժամանակ կնքված պարսկաբյուզանդական հաշտության պայմանագրով երկու կողմերին էլ արգելվում էր սահմանամերձ վայրերում ռազմական որևէ շինարարություն կատարելը³, բայց Անաստասիոս կայսրը 507 թ. պարսկական ռազմական պատվար Մծբին քաղաքի դիմաց կառուցեց Դարա հզոր ամրոցը, որն իր անունով էլ կոչեց Անաստասիոպոլիս⁴: Այդ քայլը պայմանագրի խախտում էր, բայց Պարսկաստանը, ղբաղված լինելով երկրի արևելքում բարբարոսների դեմ մղած պատերազմով, չկարողացավ խանգարել դրան: Հուստինիանոսը, գահ բարձրանալով, դարձյալ խախտեց հիշյալ պայմանագրի նույն կետը, 528 թ. հրամայելով Դարայի կայազորի սլետ զորավար Բելիսարիոսին՝ Մծբինի մոտ, Մինդուոս վայրում կառուցել մի նոր ամրություն⁵: Պարսից Կավատ արքան (488—531) ռազմական հզոր ուժ ուղարկեց այնտեղ և կարողացավ գրավել Մինդուոսը: 531 թ. ասլիլին պարսկական զորքը Եփրատի ափով շարժվեց Ասորիքի վրա և Կալինիկում քաղաքի մոտ բյուզանդական զորքերին պարտության մատնեց: Բելիսարիոսը ետ կանչվեց Բյուզանդիոն:

531 թ. վախճանվեց պարսիկ Կավատ արքան, որի հաջորդ խոսրով Անուշիրվանը (531—579) հաշտություն առաջարկեց: Հուստինիանոսը սիրով ընդունեց այդ, քանի որ նպատակ ուներ ազատել իր ձեռքերը Արևելքում՝ ուշադրությունն ամբողջությամբ Արևմուտքի վրա կենտրոնացնելու համար: 532 թ. երկու պետությունների միջև կնքվեց, այսպես կոչված, «հավիտենական» հաշտություն, որի համաձայն սահմանային փոփոխություններ չէին լինում, միայն խոսրովի պահանջով Միջագետքի բյուզանդական զորահրամանատարի նստավայրը Դարայի փոխարեն դառնում էր Կոստանդինե քաղաքը, բացի այդ Հուստինիանոսը վճարում էր 110 կենտինար ոսկի՝ Կասպից դռների պահպանության համար⁶:

Հուստինիանոսը ձերբազատվելով Արևելքում, սկսեց հյուսիսային Աֆրիկայի (Լիբիայի) վանդալական թագավորության նվաճումը:

Վանդալական թագավորության անկումը հյուսիսային Աֆրիկայում հնարավորություն տվեց Հուստինիանոսին սկսելու Իտալիայի նվաճումը օստգոթերի ձեռքից: 535 թ. հունիսին Հուստինիանոսի զորավար Մունդոսը գրավեց Դալմատիայի խոշոր նավահանգիստ Սալոնան, իսկ Բելիսարիոսը՝ Սիկիլիան: Շարժվելով հարավային Իտալիայով, Բելիսարիոսը 536 թ. գրավեց Նեապոլիսը՝

3 Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 167:

4 Նույն տեղում, էջ 23:

5 Նույն տեղում, էջ 30:

6 Նույն տեղում, էջ 61: Մեկ կենտինարը հավասար է 100 լիտրի, մեկ լիտրը՝ 72 ոսկեդրամի:

սպա՝ Հոռմը, իսկ մի այլ զորավար՝ Հովհաննեսը՝ Արիմինոնը (Ռիմինին) և սպառնալիք ստեղծեց Ռավեննայի համար: Այս շրջանում Իտալիայում մեծ դեր խաղաց հայազգի նշանավոր զորավար Նարսեսը:

Օստգոթերի թագավոր Վիտիգիսը փորձեց Բյուզանդիայի դեմ դաշնակից ունենալ ի դեմս պարսից արքայից արքայի և բանակցություններ վարելու համար 539 թ. Պարսկաստան դեսպանություն ուղարկեց: Բայց 540 թ. սկսված պարսկաբյուզանդական պատերազմը էական փոփոխություն չմտցրեց բյուզանդաստգոթական պատերազմի ընթացքի մեջ: 540 թ. պաշարման մեջ առնվեց Ռավեննան և շուտով գրավվեց: Գերի ընկած Վիտիգիսին, որպես թանկագին ավար, Բելիսարիոսը Կոստանդնուպոլիս բերեց: Թվում է, թե պատերազմն ավարտված էր, բայց բյուզանդական վարչակարգից դժգոհ օստգոթերը թագավոր հռչակեցին շատ կարող մի մարդու, Տոտիլային (541), որը հաջորդ տարին սկսեց իր թագավորության ազատագրումը բյուզանդացիներից: 546 թ. Տոտիլան գրավեց Հոռմը, 550 թվականին՝ Սիկիլիան և սկսեց պատերազմական գործողությունները հունական մայր ցամաքում: 551 թ. նա գրավեց Սարդինիան և Կորսիկան:

Տոտիլայի հաջողությունները ստիպեցին Հուստինիանոսին լրջորեն նախապատրաստվել: 552 թ. բյուզանդական բանակը Նարսեսի գլխավորությամբ ներխուժեց Իտալիա և Ռավեննայում միացավ Իտալիայում մնացած բյուզանդական զորքերին: 552 թ. հունիսին Ապենիններում, Տագինա կոչված վայրում Նարսեսի և Տոտիլայի միջև տեղի ունեցավ վճռական ճակատամարտը, որտեղ հաղթեց Նարսեսը: Տոտիլան մահացու վերք ստանալով, շուտով վախճանվեց: Նարսեսը դարգացնելով իր հաջողությունները, շուտով նվաճեց միջին Իտալիան, Հոռմը: 552 թ. Կամպանիայում տեղի ունեցավ վերջին ճակատամարտը և օստգոթերի թագավորությունը դադարեց գոյություն ունենալուց: 555 թ. Իտալիան ամբողջությամբ նվաճված էր բյուզանդացիների կողմից: Նարսեսը դարձավ Իտալիայի փաստական փոխարքան:

Նվաճելով Իտալիան, Հուստինիանոսը պատերազմ սկսեց վեստգոթերի թագավորության դեմ՝ Իսպանիայում: Զորավար Լիբերիոսը մի շարք հաղթանակներ տարավ: Բայց նրա դեմ պայքարը սկսեց թագավոր Ատանազիլդը (554—567), որը վերջ տվեց բյուզանդական առաջխաղացմանը: Հուստինիանոսի և վեստգոթերի թագավորի միջև հաշտություն կնքվեց: Բյուզանդացիների ձեռքում մնաց Բետիկե նահանգը, բայց ոչ երկար ժամանակ: VI դարի 70-ական թվականներին բյուզանդացիները ստիպված էին լքել Պիրենեյան թերակղզին:

Հուստինիանոսի՝ արևմուտքում վարած պատերազմների հետևանքով կայսրության տարածքը կրկնապատկվեց: Դալմատիան, Իտալիան, հյուսիսային Աֆրիկան, Իսպանիայի հարավ-արևելքը, Սիկիլիան, Սարդինիան, Կորսիկան, Բալեարյան կղզիները կայսրության ձեռքում էին: Միջերկրական ծովի գրեթե բոլոր ափերը կայսրության կազմի մեջ էին անցել:

532 թ. կնքված «Հավիտենական» հաշտությունը տևեց ութ տարի: Խոսրովի աչքից չէր վրիպում, որ այդ ընթացքում Բյուզանդիան իր ազդեցությունը տարածել էր Կովկասում և Ղրիմում, որ Հայաստանը և Լազիկան դարձել էին բյուզանդական նահանգներ: Նրան դուր չէին գալիս նաև Բյուզանդիայի հաջողությունները Աֆրիկայում և Իտալիայում: Նրա համար միանգամայն պարզ էր, որ Հուստինիանոսը երբ իր հարցերը լուծի Արևմուտքում, չի հապաղի խախտել

կնքված հաշտութիւնը: Նրա համար զայրացուցիչ էր և այն, որ Հուստինիանոսը հաշտութիւն կնքելուց հետո էլ չէր դադարում ոտնձգութիւններ կատարել Պարսկաստանի դեմ: Նա բանակցութիւնների մեջ էր մտել արաբ ցեղապետ Ալամունդարոսի (Ալ-Մունդիր) հետ, որպեսզի նա խոսրովի դեմ ապստամբութիւն բարձրացնի⁷: Դեռ ավելին, նա դիմել էր հոների ղեկավարներին՝ նրանց կոչ անելով ասպատակել պարսից պետութեան շրջանները:

Խոսրովը մտադիր էր վերսկսել պատերազմը՝ ընդդեմ Բյուզանդիայի և երկու հանգամանք արագացրին նրա որոշումը: 539 թ. Տիզբոն է ժամանում Իտալիայի գոթերի թագավոր Վիտիգիսի դեսպանութիւնը, որն առաջադրանք ուներ Բյուզանդիայի դեմ Պարսկաստանի հետ դաշինք կնքել: Հենց այդ ժամանակ Տիզբոն ժամանեց և հայ ապստամբների պատվիրակութիւնը՝ Վասակի գլխավորութեամբ: Դիմելով պարսից արքային, հայերն իմիջիպալոց ասացին. «...Մենք այժմ եկել ենք ձեզ մոտ, մենք, ովքեր բոլորս վերածվել ենք ստրուկների ու փախըստականների... Մեր նախնիների վերջին արքա Արշակը կամավոր կերպով իր իշխանութիւնից հրաժարվեց՝ հօգուտ հռոմայեցիների կայսր Թեոդոսի, այն պայմանով, որ իր բոլոր տոհմակիցները հավիտյանս անկախ պիտի ապրեն և ոչ մի դեպքում հարկատու չդառնան: Մենք կարողացանք պաշտպանել սահմանվածը այնքան ժամանակ, մինչև որ դուք կնքեցիք այս շարաքաստիկ հաշտութիւնը⁸, որը եթե մեկն անվաներ հասարակաց դժբախտութիւն, սխալված չէր լինի: Որովհետև դրանից հետո, ով արքա, քեզ խոսքով բարեկամ, բայց գործով թշնամի (Հուստինիանոսը), շտապեցավելով ո՛չ բարեկամների և ո՛չ էլ թշնամիների մասին, մարդկային ամեն ինչ խառնել է ու տակնուվրա արել: ...Նա չէ՞ր, որ մեզ վրա սահմանեց հարկերի աննախընթաց գումար: Նա չէ՞ր, որ մեր սահմանակից և անկախ ապրող ճաներին ստրկացրեց, իսկ դժբախտ լազերի թագավորի վրա նշանակեց հռոմայեցի կառավարիչ... Նա արդեն կռահում է, որ կկարողանա արևմտականներին վերջնականապես իրեն հպատակեցնել, դրա համար էլ արդեն պատրաստվում է շարժվելու ձեռք՝ արևելյաններին վրա, որովհետև իրեն արդեն մնում է պայքարել միայն ու միայն պարսկական պետութեան դեմ... Երբ դու շարժվես թշնամիների վրա, ոչ մի դիմադրութեան չես հանդիպի. մենք, հասկանալի է, կլինենք քո կողմում և տեղանքին քաջատեղյակ կառաջնորդենք քո գործը: Երբ այդ լսեց խոսրովը, — վերջացնում է Պրոկոպիոս Կեսարացին, — հավանութիւն տվեց, հրավիրեց պարսից ամենաերևելիներին, հայտնի դարձրեց բոլորին Վիտիգիսի գործը և հայերի հաղորդածը. նա քրննարկման դրեց այդ հարցը, թե ինչ պետք է անեն: Այնտեղ արտահայտվեցին բազմաթիւ թեր ու դեմ կարծիքներ, բայց ի վերջո որոշեցին գարնանը պատերազմ սկսել հռոմայեցիների դեմ: Դեռ աշուն էր, Հուստինիանոս կայսեր ինքնակալութեան տասներեքերորդ տարին»⁹:

540 թ. գարնանը խոսրով արքան մեծաթիւ զորքով մուտք գործեց Բյուզանդական կայսրութեան սահմանները: Երեք օրվա ճանապարհ կտրելով, նա հասավ Զենոբիա քաղաքը, շրջանցեց այն և առաջ գնալով գրավեց Եփրատ գետի ափին գտնվող բուզանդական Սուրոն ամրոցը:

Հուստինիանոսը մինչ այդ Արևելքի զորահրամանատարութիւնը, որ նախա-

⁷ Նույն տեղում, էջ 77:

⁸ Նկատի ունի 532 թ. Վավիտենական կոչվող հաշտութիւնը:

⁹ Պրոկոպիոս Կեսարացի, էջ 88—85:

պես մի մարդու՝ magister militum per Orientem-ի ձեռքում էր գտնվում, բաժանել էր երկուսի, մինչև Եփրատ գետն ընկած շրջանը թողել էր Բելիսարիոս զորավարին, իսկ Եփրատի ձախ կողմն ընկած և մինչև պարսկական սահմանները ձգվող շրջանները՝ զորավար Բուզեսին: Բայց քանի որ պարսկական հարձակման ժամանակ Բելիսարիոսը Իտալիայում էր գտնվում, Հուստինիանոս կայսրը Արևելքի ողջ զորահրամանատարությունը վստահեց Բուզեսին:

Խոսրոզվը գրավեց Անտիոքն ու կողոպտեց այն: Անթիվ անհամար բնակչություն կոտորվեց, կենդանի մնացածներն էլ գերեվարվեցին: Քաղաքի հրաշալի մարմարիոններ տարվեցին պարսից երկիրը, քաղաքն էլ կրակի մատնվեց: Գերի քղվածներին խոսրոզը բնակեցրեց Տիզբոն քաղաքից ոչ հեռու գտնվող մի վայրում, որտեղ կառուցվեց նոր քաղաք և անվանվեց Խոսրոզի Անտիոք¹⁰:

Հուստինիանոսը ստիպված, խոսրոզի մոտ դեսպանություն ուղարկեց՝ պատերազմին վերջ տալու առաջարկ անելով: Կնքվեց համաձայնություն, ըստ որի խոսրոզը միանվագ պիտի ստանար հիսուն կենտինար ոսկի (360 հազար դահեկան) և այնուհետև տարեկան հինգ կենտինար, ընդ որում Կասպից դեղերի (Ճորա պահակի) պահպանության ողջ ծախսը ընկնում էր պարսիկների վրա:

Օգտվելով խոսրոզի Դարա ամրոցի վրա կատարած հարձակման փաստից, Հուստինիանոս կայսրը շեղյալ համարեց խոսրոզի և բյուզանդական դեսպանների միջև կնքված համաձայնագիրը: Ձմռանը նա Իտալիայից Բյուզանդիոն կանչեց զորավար Բելիսարիոսին և 541 թ. գարնանը պարսիկների դեմ ուղարկեց: Իտալիայից եկավ նաև Վալերիանոս զորավարը, որին Հուստինիանոսը հրամայեց գլխավորել «Հայաստանի զորքը»:

Բյուզանդապարսկական պատերազմից փորձեցին օգտվել Բյուզանդական կայսրությունից վասալական կախման մեջ գտնվող լազերը: Նրանք կայսրության համար պատվարի դեր էին խաղում Կովկասի քոչվոր ժողովուրդների ասպատակությունների առջև, բայց կայսրությունից այդ բանի համար չէին ստանում որևէ փոխհատուցում: Երբ Հուստինիանոսի ժամանակ լազիկայում բյուզանդական զորք հաստատվեց, լազերն այդ բանն իրենց անկախության սպառնալիք համարեցին: Նրանց ղեկավարություն էին պատճառում և այդ զորքերի հրամանատար, ծագումով Աղձնիքից, Պետրոսի, ինչպես և Հովհաննես Ցիվոսի կամայականությունները: Հովհաննեսը լազիկայում Պետրա անունով ամրոց էր կառուցել, որը լազիկայում բյուզանդական տիրապետության պատվարի դեր պիտի խաղար: Նա այնտեղ, այնպես կոչված, «մոնոպոլիոն» հաստատեց, որի էությունը բացահայտում է Պրոկոպիոս Կեսարացին: «Ինչ որ իրենց (իմա՝ բյուզանդացիներին) պետք չէ,— բրում է նա,— ստիպում են լազերին գնել, իսկ ինչ որ լազիկան ունի նրանց համար պիտանի, ձեռակառնորեն գնում են, բայց ինչ վերաբերում է գներին, այդ որոշում են տիրողները, և ոչ լազերը: Այսպիսի ճանապարհով խլում են մեզանից (իմա՝ լազերից) բացի սննդամթերքից, նաև ամբողջ ոսկին՝ առևտրի բարեհնչուն անվան տակ»¹¹:

Լազերը, ի վիճակի չլինելով տանել այդ բոլորը, որոշեցին անցնել պար-

¹⁰ Այդ քաղաքին և նրա հույն բնակիչներին խոսրոզը մեծ իրավունքներ շնորհեց: Վերաբնակները կոչվեցին «արքայական» և ենթակա չէին ոչ մի իշխանավորի: Եթե որևէ բյուզանդացու հաջողվեր փախել խոսրոզի Անտիոք և եթե տեղի բնակիչներից մեկն ու մեկը նրան իրեն աղգական համարեր, ապա այդ փախստականի տերը, եթե անգամ պարսից մեծամեծներից լիներ, իրավունք չուներ նրան ետ ստանալու:

¹¹ Պրոկոպիոս Կեսարացի. Պարսկական պատերազմի մասին, գիրք Բ, 15:

սիկների կողմը: Նրանք խոսրով արքայից խնդրեցին, որ նա Լազիկան առնի իր հովանավորության ներքո, զորք ուղարկի այնտեղ, որովհետև, ասացին նրանք, Լազիկային տիրելը պարսիկների համար Բյուզանդիայի դեմ մղած պայքարում շատ ձեռնտու է: Խոսրովը հավանություն տվեց նրանց դիմումին և խոստացավ ոչնեւ: Լազերի առաջնորդությամբ նա Վրաստանի վրայով մուտք գործեց Լազիկա, որտեղ նրան երկրպագության եկավ Լազիկայի թագավոր Գուրագ Բ-ը: Խոսրովը պաշարեց Սև ծովի ափին գտնվող Պետրա ամրոցը, քանդեց պարսպի մի մասը, Հովհաննես Ցիվոսը մարտում սպանվեց, իսկ պաշտպանները հուսարբկ, հանձնվեցին խոսրովին:

Բելիսարիոսը և բյուզանդական զորքը, Լազիկայում տեղի ունեցած դեպքերին անտեղյակ, որոշեցին հարձակվել պարսից տիրույթների վրա Ասորիքում: Նրանք դուրս եկան սահմանամերձ Դարա ամրոցից և շրջանցելով Մծբինը, հստան ու գրավեցին պարսկական Սիսավրանոն ամրոցը:

542 թ. գարնանը խոսրով արքան Եփրատ գետի աջ ափով արշավեց դեպի Բյուզանդական կայսրություն: Նա պաշարեց, բայց չկարողացավ գրավել Սերգիոսպոլիս քաղաքը, և շրջանցելով այն, առաջ շարժվեց դեպի Եփրատեսիա (հնում՝ Կոմմագենե) կոչված երկիրը: Բելիսարիոսն իր հերթին եկավ և ճամբարեց Եվրոպոս կոչված վայրում: Նրա զորավարների թվում էին Դիոգենեսու և պատեռագմի նախօրյակին հայերի կողմից սպանված հայոց իշխան Ակակիոսի որդին, հայագդի Ադոլիոսը, որոնք Բելիսարիոսի թիկնապահներն էին: Ահա այնտեղ խոսրովը Բելիսարիոսի մոտ է ուղարկում Վարդան անունով իր դեսպանին. կո, անելու՛ գառարեցնել պատերազմը: Բունակողություններն արդուրոն յտվեցին, խոսրովը թողեց հեռացավ, անցնելով Եփրատ գետը, գրավեց Կալինիկում քաղաքը, նախապես հայտնելով Բելիսարիոսին, որ սպասում է բյուզանդական դեսպաններին հաշտություն կնքելու համար:

Խոսրով արքան Ատրպատականում սպասում էր բյուզանդացի դեսպաններին՝ Կոստանդիանոսին և եղեսպոս Սեոգիոսին. որոնք, սակայն, չէին ժամանում: Բյուզանդիայում այն ժամանակները սաստիկ համաճարակ էր բռնկվել, որը տարածվեց նաև Պարսկաստանում: Խոսրով արքայի կարգադրությամբ Պարսկահայաստանի զորահրամանատար Նաբեղեսը (Անահեթ-Նահապետ) Հաոց կաթողիկոսին¹² բյուզանդական Հայաստանի զորահրամանատար Վսյեոհանոսի մոտ ուղարկեց բողոքելու դեսպանների հապաղման առթիվ: Կաթողիկոսն իր հետ տարավ նաև իր եղբորը, որը բյուզանդացի զորահրամանատարին տեղեկացրեց խոսրովի հաշտություն կնքելու ցանկության իրական դրդապատճառները (երկրում արքայի դեմ գահակալական կռիվներ էին բռնկվել, խոսրովի բանակում համաճարակ էր տարածվել և այլն): Բյուզանդացիներն ուղեցին օգտվել այդ հանգամանքից: Վալերիանոսը և զորավար Մարտինոսը կայսրից հրաման ստացան ներխուժել պարսից տիրապետության տակ գտնվող Հայաստան: Վալերիանոսը ճամբարեց Կարինի մոտիկ մի տեղում: Նրանց միացավ Ներսեհ Կամսարականը հայերից և սկանդինավացի վարձկան Էռսպլենեից բաղկացած զորքով: Մարտինոսը Ըլդիգբերի և Թեոկտիստոսի հետ ճամբարեց հարավային Հայաստանի Կիթառիճ վայրում: Շատ յանցած, նրան միացան զորավարներ Պետրոսն ու Ադոլիոսը: Հարավային Հայաստանի զորքերի

¹² Պրոկոպիոս Կեսարացին նրան անվանում է Եփրիոսի (Դվինի) քրիստոնյաների եպիսկոպոս: Հավանաբար կաթողիկոս Քրիստափոր Ա Տիրաուհեցին (539—545):

գլխավոր հրամանատարությունը գտնվում էր Սահակ Կամսարականի՝ Ներսես Կամսարականի եղբոր ձեռքում, հորձյանում կենտրոնացած էին Ֆիլեմուս և Քերոս զորավարների զորքերը: Մի մեծ զորաբանակ էլ ճամբարեց Մարտիրոս-պոլսից ոչ հեռու գտնվող Ֆիսոն ամրոցի մոտ: Այսպիսով, Պարսկաստանի դեմ հարձակման անցնելիք բյուզանդական զորքերը, թվով երեսուն հազար, կենտրոնացած էին բյուզանդական Հայաստանում:

Բյուզանդացիները շարժվեցին Դվին քաղաքի վրա: Ծանապարհին փորձելով գրավել Դվին տանող ճանապարհի վրա գտնվող Անգղ (Անգլոն) գյուղի բերդը, Ներսես Կամսարականը, համառ դիմադրության հանդիպելով, պարսություն կրեց ու սպանվեց, իսկ նրա զինվորները մեծ կորուստներ կրելով փախուստի դիմեցին: Փախուստի դիմեցին բյուզանդացիների մյուս հրամանատարները ևս, օրոնցից Ադոլիոսը նահանջի ժամանակ նույնպես սպանվեց:

544 թ. հոսրով արքան դարձյալ ներխուժեց Միջագետք, նպատակ ունենալով գրավել Նդեսիա քաղաքը, բայց հակառակ հսկայական ջանքերին, այդ բանն իրեն չհաջողվեց: Նդեսիայի քաղաքացիներից որպես փրկագին հինգ կենտինար ոսկի (36000 դահեկան) ստանալով, հոսրովը նահանջեց պարսից երկիրը:

545 թ. վերջապես Տիգրան ժամանեցին բյուզանդական դեսպանները, որոնք հոսրովին քսան կենտինար ոսկի վճարելով, հինգ տարի ժամանակով զինադադար կնքեցին, որի ընթացքում պետք է ավելի լայն հողի վրա բանակցություններ վարվեին՝ կայուն հաշտության պայմանագիր կնքելու համար:

Քեև ապստամբելով բյուզանդական տիրապետության դեմ լազերը իրենց կրկին էին հրավիրել պարսիկներին, այնուամենայնիվ պարսկական զբրիշխանությունն էլ նրանց համար տանելի չէր: Ամեն ինչի վրա բարդվեց և դավանանքի հարցը: Լազերը քրիստոնյա էին, պարսիկները՝ զրադաշտական: Ահա այս հարցում ևս լազերի և պարսիկների միջև ընդհարումների դուռ էր բացվել: հոսրովը շատ լավ էր հասկանում այդ բոլորը, դրա համար նա որոշել էր նվաճել նրանց երկիրը և վերացնել թագավորությունը: Նա անհաջող փորձ արեց սպանելու լազերի թագավոր Գուբազ Բ-ին: Ահա այդպիսի պայմաններում լազերը, իրենց թագավորի գլխավորությամբ 549 թ. ապստամբություն բարձրացրին պարսիկների դեմ, հիմնահատակ քանդեցին իրենց Սկանդա և Սարապանիս (Շորապանի) ամրոցները, որպեսզի պարսիկների ձեռքում պատվար չդառնան, և ստիպված դարձյալ դիմեցին Հուստինիանոսի օգնությանը: Գուբազ Բ-ի հետ դաշնակցած բյուզանդական բանակը պաշարեց պարսիկների ձեռքում գտնվող ծովափնյա նշանավոր Պետրա ամրոցը: Բյուզանդացիների և լազերի միացյալ ուժերին հաջողվեց Լազիկայի պարսից կայազորին պարտության մատնել և երկիրն ազատել նրանց տիրապետությունից: Պարսիկների ձեռքում էին մնում մի քանի ամրոցներ, այդ թվում և Պետրան:

Հնգամյա զինադադարի ժամկետը լրանալու վրա էր, երբ Հուստինիանոս կայսրը հոսրովի մոտ պատրիկ Պետրոսի գլխավորությամբ դեսպանություն ուղարկեց խաղաղություն կնքելու նպատակով: Բանակցությունների ընթացքում բյուզանդական զորքը շարունակեց Պետրայի պաշարումը, որին օգնության էր հասել պարսից զորավար Մերմերոսը (Միհր-Մար-Ռուի): Այստեղ էլ իր ռազմավարական տաղանդով փայլեց հայազգի Հովհաննես Գուզեսը, որի ջանքերով Պետրան վերջապես գրավվեց, թեև Հովհաննեսն իր մահկանացուն կնքեց ռազմի դաշտում:

Մերմերոններ, իմանալով Պետրայի անկման մասին, շարժվեց դեպի Լազիկայի մայրաքաղաք Արքեոպոլիսը¹³, սկսեց ողջ Լազիկայի աստիճանական նվաճումը: Լազերի թագավոր Գուրագ Բ-ն ստիպված քաշվեց լեռները՝ սպասելով բյուզանդացիների օգնությանը:

Լազիկայում թեև պատերազմը շարունակվում էր, պարսից դեսպան Յազդվշնասպը Կոստանդնուպոլսում դեռ բանակցում էր խաղաղության կնքելու համար: 550 թ. լրացել էր հնգամյա զինադադարի ժամկետը, բայց հաշտության պայմանագիր չէր ստորագրվել: Զինադադարի ժամկետից 18 ամիս անց, 552 թ. Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև կնքվում է մի նոր, հնգամյա զինադադար, որի ընթացքում պետք է, որ բանակցությունները շարունակվեին: Նոր զինադադարի պայմանների համաձայն Բյուզանդիան Պարսկաստանին վճարում էր քսան կենտինար ոսկի (144.000 գահեկան), այդ տասնութ ամիսների համար ևս վեց կենտինար:

Միայն 561 թ. հիտուն տարի ժամանակով Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև հաշտություն է կնքվում: Երկու ախոյաններն էլ բավական լուրջ զիջումների էին դիմում: Խոսքովը հրաժարվում էր Լազիկայից, բայց պահում էր իր ձեռքում Սվանեթը և Իրերիան (Վիրքը): Status quo-ն պահպանվում էր Հայաստանում, Միջագետքում և Ասորիքում: Բյուզանդիան պետք է Պարսկաստանին վճարեր տարեկան 300 հազար գահեկան: Երկու կողմերը պարտավորվում էին սահմանամերձ շրջաններում նոր ամրություններ չկառուցել:

2. ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ Ա.-Ի ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Պարսկաբյուզանդական պատերազմի սկզբնական շրջանում բյուզանդական Հայաստանի պաշտպանությունը դրված էր Հայաստանի դուքսերի և տեղական նախարարների՝ սատրապների վրա: Վերջիններս, գտնվելով պարսկաբյուզանդական սահմանագլխին, ի վիճակի չէին կամ չէին ուզում դիմադրել պարսիկներին, որոնք հանդես էին գալիս Հայաստանը բյուզանդացիներից ազատագրելու նշանաբանով: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի կոմեսին, ապա նա էլ շուներ իր սեփական զինված ուժերը¹⁴:

Դեռ 527 թ. աշնանը Հուստինիանոսը սկիզբ դրեց բյուզանդական Արևելքի ռազմական վերափոխմանը, որի էությունն էր քաղաքացիական և ռազմական իշխանություն միացումը: Այդ միջոցառումները տարածվեցին նաև Հայաստանի վրա: 528 թ. հրովարտակով ստեղծվեց ռազմական մի նոր նահանգ, որի մեջ մտան Պողեմոնյան Պոնտոսը, Առաջին և Երկրորդ Հայքերը, ինչպես նաև հարավային Հայաստանի սատրապությունները: Նորակազմ նահանգը հանվելով Արևելքի զորավարի՝ magister militum per Orientem-ի իրավասությունից, ենթարկվեց նոր նշանակված զորավարին¹⁵, որի պաշտոնա-

¹³ Մեզրելա-ճաներեն՝ Զիխան-Քվիշա, վրացերեն՝ Ցիխե Գոշի քաղաքը, այժմ՝ Նաբալաքեի գյուղը:

¹⁴ Պրոպոպիոս Կեսարացի. էջ 190:

¹⁵ Զորավարը՝ magister militum, ռազմական ամենաբարձր աստիճանն էր Բյուզանդիայում: Ամբողջ կայսրության մեջ կային ընդամենը հինգ զորավարներ, երկուսը՝ մայրաքաղաքում, երկուսը Արևմուտքում և մեկը՝ Արևելքում: Նման բարձրաստիճան պաշտոնի ստեղծումը Հայաստանում մի անգամ ևս ընդգծում է Հայաստանին կայսրության տված մեծ նշանակությունը: Տե՛ս Н. Адонц, նշվ. աշխ., էջ 135: